

УДК 371.134+378.147

Осадченко Інна Іванівна, д. пед. н., проф. кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «ТВОРЧІ ЗДІБНОСТІ УЧНІВ ОСНОВНОЇ ТА СТАРШОЇ ШКОЛИ»

Резюме. У статті на основі аналізу наукових джерел, передусім творів В. Сухомлинського, схарактеризовано сутність понять «творчість», «учнівська творчість», «творча особистість», «творчі здібності учнів основної та старшої школи». Виокремлено мотиви, які спонукають учнів основної та старшої школи до творчості. Поняття «творчість» у контексті дослідження тлумачено як високопродуктивну діяльність, яка є природною потребою особистості, відповідно до якої особистість-творець вносить у результат праці дещо персональне, індивідуальне. Обґрунтовано, що результативність розвитку творчих здібностей учнів основної та старшої школи залежить від цілеспрямованої діяльності вчителя та виокремлено характерні ознаки наявності творчих здібностей в учнів: пізнавальний, творчий інтерес; емоційність; високий рівень розвитку уяви, пам'яті, уваги, мислення.

Ключові слова: творчість; творча особистість; творчі здібності; творчі здібності учнів основної та старшої школи; мотиви; учнівська творчість; пізнавальний, творчий інтерес; емоційність; розвиток уяви, пам'яті, уваги, мислення.

Осадченко Інна Іванівна

СУЩНОСТЬ ПОНЯТИЯ «ТВОРЧЕСКИЕ СПОСОБНОСТИ УЧАЩИХСЯ ОСНОВНОЙ И СТАРШЕЙ ШКОЛЫ»

Резюме. В статье на основе анализа научных источников, прежде всего, трудов В. Сухомлинского, охарактеризованы понятия «творчество», «творчество учащихся», «творческая личность», «творческие способности

учащихся основной и старшей школы». Выделены мотивы, побуждающие учащихся основной и старшей школы к творчеству. Понятие «творчество» в контексте исследования истолковано как высокопроизводительная деятельность, которая является естественной потребностью личности, позволяющей личности-творцу вносить в результат труда нечто личное, индивидуальное. Обосновано, что результативность развития творческих способностей учащихся зависит от целенаправленной деятельности учителя и определены характерные признаки наличия творческих способностей в учащихся основной и старшей школы: познавательный, творческий интерес; эмоциональность; развитие воображения, памяти, внимания, мышления.

Ключевые слова: творчество; творческая личность; творческие способности; творческие способности учащихся основной и старшей школы; мотив; творчество учащихся; познавательный, творческий интерес; эмоциональность; развитие воображения, памяти, внимания, мышления.

Osadchenko Inna

ESSENCE THE CONCEPT «CREATIVE ABILITIES PUPILS OF PRIMARY AND HIGH SCHOOL»

Summary. In article on the basis of analysis of scientific sources, primarily based on papers V. Suchomlynsky, it has been characterized the essence of the concepts «creation», «creation pupils», «creative personality», «creative abilities pupils of primary and high school». It has been highlighted motives that incentive pupils of primary and high school to creation. The concept of «creativity» in the context of research interpreted as high-performance operation, which is a natural need of personality, according to which the personality brings in the result of the work something personal, individual. It is proved that the efficient development of creative abilities pupils of primary and high school depends on the purposeful activity of a teacher and presented the characteristic features of the presence of creative abilities pupils of primary and high school; cognitive, creative interest, emotion, a high level of imagination, memory, attention, thinking.

Keywords: creation, creative personality, creative abilities, the creative abilities pupils of primary and high school, a motive, creation pupils; cognitive, creative interest, emotion, a high level of imagination, memory, attention, thinking.

Постановка наукової проблеми та її значення. Реалізація «Національної доктрини розвитку освіти України в XXI столітті» передбачає формування творчої активності особистості, що суттєво зміцнить життєву позицію майбутніх випускників. Пріоритетом освіти у сучасній школі згідно із Концепцією загальної середньої освіти є посилення творчого складника у змісті всіх освітніх галузей і принципова орієнтація учнів на розвиток творчості. Саме тому Державний стандарт загальної середньої освіти розроблений відповідно до можливостей школярів з метою їхнього самовираження у творчій діяльності. Зазначене надто стосується учнів основної та старшої школи – загальноосвітніх навчальних закладів II–III ступеня акредитації, процес навчання в яких орієнтований на розвиток певно визначених творчих здібностей школярів.

Аналіз останніх досліджень з цієї проблеми. Щодо аналізу поняття «творчість», то з античних часів (Платон, Сократ, Ксенофонт, Аристотель), через Середньовіччя (Августин Блаженний, Фома Аквінський), Відродження (Л. да Вінчі, Г. Галілей, Дж. Бруно, Ф. Бекон), період Нового часу (Г. Гегель) і до українських філософів (Г. Сковорода, І. Франко) воно розглядається як сутність буття, діяльність, яка народжує довколишній світ.

У сучасних науково-педагогічних джерелах достатньо уваги приділено різним аспектам творчих здібностей особистості: відмінностей розвитку здібностей (Л. Долинська, Л. Заглада, С. Максименко, О. Скрипченко, Д. Шулікин та ін.); особливостей індивідуальної роботи зі здібними учнями (С. Галак, Б. Кременський, Ю. Чувасова та ін.) тощо. Водночас недостатньо уваги приділено у наукових роботах специфіці критеріям вияву та розвитку творчих здібностей школярів певної вікової групи, зокрема – учнів основної та старшої школи.

Формулювання мети та завдань статті. Мета статті – на основі аналізу наукових джерел, передусім, творів В. Сухомлинського, схарактеризувати сутність поняття «творчі здібності учнів основної та старшої школи».

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У сучасному психологічному словнику поняття творчості визначається як «діяльність, результатом якої є створення нових матеріальних і духовних цінностей. Творчість передбачає наявність у особистості здібностей, мотивів, знань і вмінь [8, с. 351].

У педагогічних словниках поняття «творчість» тлумачиться як така діяльність людини, що «здатна породжувати якісно нові матеріальні та духовні цінності суспільного значення»; «явище, яке охоплює пізнавальну діяльність і дозволяє побачити деякі проблемні ситуації по-новому» [4, с. 166].

Проаналізувавши базові положення більшості сучасних педагогічних технологій, можна констатувати, що концептуальною засадою кожної технології є формування творчої особистості на основі вияву творчих здібностей у ранній віковий період. Проте, як на філософському, так і на психолого-педагогічному рівнях досі немає єдиного тлумачення поняття «творчості».

В умовах сучасних ринкових відносин у суспільстві, творча особистість – це конкурентноздатна особистість, «яка не боїться конфліктів із собою і навколишньою дійсністю» [6, с. 41].

Розглядаючи творчість через призму педагогічної теорії навчання та виховання, ми виокремили центральні питання, навколо яких дискутували і дискутують педагоги. Питання перше (головне): чи можна взагалі учнівську творчість ставити на один ранг із творчістю дорослих; друге: що є спонукою, мотивом учнівської творчості і чи узгоджуються вони з мотиваційною сферою творчості дорослих?

Загалом досить часто дитячі проблеми ми намагаємося розглядати і розв'язувати з точки зору дорослих, поміркованих, досвідчених. Дилема цього плану виникає така: нам опускатися до рівня розуміння дитиною поняття

«творчість» чи підніматися до того рівня? Гадаємо, має йтися не про, так зване, «опускання» до рівня дитячої уяви, а про розуміння дійового корегування або ж можливого невтручання за певних обставин у процес дитячого творення. Оскільки творчість – явище індивідуалізоване, то, часто, втручаючись у процес учнівської творчості, на наш погляд, можемо зашкодити його перебігу, насаджуючи учню власні ідеї, доросле бачення вирішення проблеми.

Про прирівнювання учнівської творчості до рівня творчості дорослих читаємо у А. Горальського, Д. Ельконіна, О. Киричук, І. Лернера, Ю. Львової, А. Матюшкіна, О. Полєвікової та ін.

У більшості авторів знаходимо тлумачення поняття «творчість» як потреби, необхідності буття (подібно до філософського розуміння), передумовою якої є наявні задатки, що за стимульовально-розвивальних чинників переростають у творчі здібності. Творчі люди – індивідуальності і виокремлюються не лише результатом – створенням творчого продукту, а й стилем поведінки, характеру, способу мислення і в цілому життя.

Аналізуючи наукові джерела та спостерігаючи за учнями основної та старшої школи, виокремили такі мотиви, які спонукають їх до творчості:

- природна схильність (потреба) до активної діяльності (Ш. Амонашвілі, І. Волков, О. Захаренко, В. Сухомлинський, В. Тименко та ін.);
- потреба у самовираженні та самоствердженні в очах дорослих (Я. Корчак, В. Моляко та ін.);
- потреба у способі вияву творчих здібностей (І. Волощук, Т. Мостова, В. Паламарчук, С. Орлов, В. Тушева та ін.).

Значущий вклад у теоретико-практичне обґрунтування поняття «учнівська творчість» зробив видатний педагог В. Сухомлинський. Головне завдання вчителя розкривається у його настанові: «Нам треба готувати до життя людей, які не тільки вміли б працювати, керувати машинами та механізмами, але й розумних творців праці, що вміють глибоко й тонко мислити й почувати» [12, с. 232]. Творчість, згідно із переконаннями В. Сухомлинського, – «найвище духовне багатство людини», «джерело любові

до праці». Вона повинна спонукатися високими мотивами, почуттями, естетичними емоціями: «Завдяки творчості збагачується емоційне життя, розкриваються задатки, здібності, нахили особи» [12, с. 278-279]. Але творчості треба вчити, щоб насамперед не було зворотного процесу розчарування невдалими спробами та пошуками легкого витвору, вкорінюючи у підсвідомості учня відчуття вкрай необхідного інтелектуального підґрунтя творчості – знань, умінь та навичок.

Низка авторів вважають творчу працю школяра, пов'язану з перенесенням елементів нового у будь-який процес діяльності, складником людської діяльності поряд з ігровою, навчально-пізнавальною, художньо-естетичною, спортивною (О. Падалка, А. Нісімчук, І. Смолюк, О. Шпак та ін.). О. Захаренко головним своїм завданням вважав: не заважати дитячим творчим починанням [5, с. 150].

Наведемо зразки окремих суджень учителів-практиків основної та старшої школи щодо розуміння учнівської творчості:

1. Творчість учнів основної та старшої школи – це глибоко своєрідна сфера дитячого духовного життя, самовираження, самоутвердження, в якому яскраво розкривається індивідуальна самостійність кожної дитини» (В. Ситник).

2. Коли учні основної та старшої школи виконують творчі завдання, запропоновані вчителем на уроці, то уже виникає творчий процес, адже тип такого завдання передбачає перебирання варіантів його розв'язку. Сама наявність варіантів у голові школяра – щастя, а вміння вибрати кращий серед них – це і є творчість (С. Рябцева).

Вважаємо, що творчість – це високопродуктивна діяльність, яка є природною потребою особистості з наявними певними задатками, відповідно до яких особистість-творець вносить у результат праці (новий продукт або удосконалення відомого) дещо персональне, індивідуальне. Уточнимо, що не виокремлюємо творчість учнів основної та старшої школи в окрему категорію, тому під цим поняттям також розуміємо як процес створення ними нового, так і

якісний ступінь реконструкції уже відомого; як нову ідею, так і нові підходи до відомої ідеї.

З педагогічної точки зору здібності, природною основою яких є задатки, а вищим ступенем розвитку – талант, – це «стійкі індивідуальні психічні властивості людини, які є необхідною внутрішньою умовою її успішної діяльності» [11, с. 135]. О. Захаренко п'ятою таємницею творчості учителя називав «...пробудження і розпізнавання у дітей природної обдарованості, яку всіма силами і вмінням педагога слід підтримати, розвинути, досягти найвищого рівня творчості у вибраній галузі» [5, с. 1]. Ще римська школа часів античності (VII ст. до н. е. – V ст. н.е.) базувалася на розвитку творчих здібностей [11, с. 286]. Поза діяльністю здібності не можуть виявлятися, бо даються кожному з нас у вигляді потенцій, здатних реалізуватися у конкретному виді діяльності [6, с. 29]. З цієї причини реформа радянської школи 80-х років минулого століття вперше гостро поставила за мету розвиток творчих здібностей шляхом організації творчої діяльності у навчанні. Девізом учителів-практиків освітянських змін того періоду можна вважати слова І. Волкова: «Чекати, що здібності розвинуться самі, що талант сам проб'є собі дорогу – безглуздя» [3, с. 16], а «...розвиток творчих здібностей стане реальністю, якщо принципово змінити підхід до навчання школярів..., для чого потрібно створити школу нового типу» [3, с. 7].

Отже, результативність розвитку творчих здібностей учнів основної та старшої школи залежить від цілеспрямованої діяльності вчителя:

- урахування індивідуальних особливостей учнів основної та старшої школи;
- створення умов для самореалізації кожного учня основної та старшої школи;
- формування творчої особистості учня основної та старшої школи з допомогою творчої особистості учителя.

Пріоритетом нинішньої реформи змісту загальної середньої освіти є орієнтація на розвиток творчих здібностей школярів. Згідно із критеріями 12-

бальної системи оцінювання, 10-12 балів учень, зокрема – основної та старшої школи, має право отримати, виявивши відповідні творчі здібності.

Водночас необхідно виокремити характерні ознаки наявності творчих здібностей в учнів основної та старшої школи, щоб з'ясувати: для розвитку яких якостей школярів і завдяки яким дидактичним умовам цього процесу вдасться стимулювати подальший розвиток творчих здібностей учнів основної та старшої школи.

Проаналізувавши психолого-педагогічні джерела цього напрямку, узагальнили запропоновані дослідниками характеристики вияву творчих здібностей в учнів, зокрема в учнів основної та старшої школи:

1. Пізнавальний, творчий інтерес (Л. Виготський, В. Тушева). Причому більшість авторів (О. Киричук, Г. Щукіна), у тому числі сучасних (Т. Агапова, О. Кононко, С. Огірок, О. Савченко), уже сам інтерес, як форму вияву пізнавальної потреби, вважають найістотнішим стимулом творчої діяльності.

Враховуючи, що за роки перебування учня у старших класах відбуваються глибокі зміни його потреб та інтересів. Закордонні науковці вважають, що потрібно не пригнічувати природної життєвості дітей, «не потискати» духу зовнішніми умовами (Р. Бабалова) [2, с. 43]. У сучасних наукових працях стимулювання творчого інтересу учнів, зокрема старшої школи, розглядається у контексті відповідності змісту та організації провідної діяльності учнів характеру навчальної діяльності, дотримання міжпредметних зв'язків (Н. Бойко); зацікавлення учнів матеріалом або типом уроку (урок-подорож, урок-засідання клубу веселих і кмітливих, урок-«брейн-ринг», урок-творча майстерня, урок-гра (В. Паламарчук).

Ця характеристика передбачає формування в учнів основної та старшої школи умінь та навичок виділяти нові факти, розпізнавати невідоме, формулювати запитання для поглиблення знань, висловлювати оцінні судження, робити висновки-узагальнення.

2. Емоційність (І. Волощук, К. Ізард, Т. Мостова, В. Тушева та ін.), оскільки для індивіда поза емоціями (психічними процесами, які виявляються у

формі безпосередніх переживань) світ не може мати жодного ціннісного значення. Сучасні дослідження підтвердили значущість для розвитку психічних процесів емоцій, які визначаються у різноплановості сприймання у залежності від власного настрою; впливах на пам'ять, мислення, уяву, тобто пізнавальні процеси. Зважаючи на це, емоції називають стимулом творчої діяльності [6, с. 234]. Процес творчості неможливий без інтенсивності переживань, без позитивних емоційних реакцій.

Очевидно, що учні запам'ятовують тільки найяскравіші епізоди зі шкільного життя, які супроводжуються позитивними або негативними емоціями. За кількістю позитивних емоцій вони запам'ятовують значну кількість змістового навантаження уроку, за кількістю негативних емоцій у пам'яті залишаються не знання, а негативні враження про процес їхнього «неотримання». Урок без позитивно-емоційного вчителя, який передає і примножує цей потенціал учням основної та старшої школи – урок, який приречений відійти в небуття пам'яті. Тому середовище навколо учня основної та старшої школи має бути одухотвореним шляхом виявлення творчих здібностей; «повернення уроку до школяра»; спілкування, яке відповідає прагненням кожного учня основної та старшої школи; нестандартної організації подання навчального матеріалу.

На нашу думку, емоційність – характеристика, яка передбачає формування в учнів основної та старшої школи уміння виявляти та передавати динаміку почуттів, отриманих у результаті творчої роботи з навчальним матеріалом.

3. Високий рівень розвитку уяви (І. Волощук, Т. Мостова, Г. Щукіна та ін.) та фантазування як специфічної потреби (І. Волощук, Н. Непомняща та ін.). У педагогіці та психології творча уява розглядається як ознака творчого мислення, здатність уявляти те, чого раніше не було бачено. Ознака творчої уяви учнів основної та старшої школи – створення нових образів у процесі навчання.

В. Сухомлинський свій учительський ідеал вбачав у тому, «щоб буквально кожна дитина побачила прекрасне, зачудовано спинилася перед ним, зробила прекрасне часточкою свого духовного життя, відчула красу слова і образу» [12, с. 156]. Неодноразові дослідження обдарованості школярів, проведені на початку 90-х років ХХ ст., показали, що обдаровані учні – «це учні з яскравою уявою» [10].

Пізнавальний ланцюжок, як відомо з гносеологічної точки зору, бере початок з відчуттів та сприймань, на основі яких формуються уявлення (образи пам'яті). Якщо сприйняття є образом, який безпосередньо залежить від наявного об'єкту відображення, то уявлення – образ, звільнений від цього об'єкта. Отож, уявлення можна абстрагувати і узагальнювати, що призводить до формування поняття, яке на стадії понятійного пізнання позначається словом. Причиною згасання творчої уяви, багатой фантазії, яскравого асоціативного сприймання наших школярів є повільний розвиток та гальмування механізмів стимулювання образного мислення у системі освіти [14]. У наш час педагоги-науковці аналізують художній образ як спосіб існування творчості, що розглядається з точки зору його виразності і, якщо результат творчої діяльності – творча робота, в основі створення якої, звичайно, лежить художній образ, то шляхи створення цього образу мають велике значення для розвитку творчих здібностей учнів основної та старшої школи [1, с. 12].

Високий рівень розвитку уяви як характеристика наявності творчих здібностей учнів основної та старшої школи, на нашу думку, передбачає формування у них умінь та навичок відтворювати, доповнювати, змінювати та створювати свої варіанти образів на основі запропонованих учителем.

4. Високий рівень розвитку пам'яті, який виявляється у закріпленні, збереженні та відтворенні вивченого матеріалу (Т. Мостова).

Дослідженням Г. Щукіної було встановлено, що творчі здібності спираються на процеси пам'яті, які зв'язані певною мірою із попереднім досвідом. Проблема полягає у тому, яким чином потрібно спонукати ці процеси

[14]. У структурі естетичної свідомості для творчої діяльності особистості особливу роль відіграє специфічна пам'ять про естетичне – про красу, яка містить досвід її споглядання, сприйняття, переживання, втілення у активну діяльність, але цей механізм діє беззаперечно під впливом зовнішніх сил, насамперед – характеру інформації. Підтверджуючи залежність стану пам'яті людини від змісту та характеру її діяльності, Г. Костюк, зазначав, що тим продуктивніше запам'ятовується навчальний матеріал учнями, чим активніші способи роботи над його творчим змістом впроваджує вчитель різними засобами [7, с. 50]. О. Леонт'єв, вивчаючи умови ефективного запам'ятовування та відтворення пам'яті, велику увагу приділяв стимулам-засобам та стимулам-знакам [9].

Високий рівень розвитку пам'яті як характеристика, на наш погляд, передбачає формування в учнів основної та старшої школи умінь та навичок користуватися найпростішими способами заучування напам'ять навчального матеріалу з подальшим його відтворенням та застосуванням у процесі навчальної діяльності.

5. Високий рівень розвитку уваги, який виявляється у спрямованості й зосередженості на матеріалі вивчення (Г. Щукіна).

У процесі дослідження форм уваги О. Леонт'єв відзначав, що увага може посилюватися зміною кількох стимулів. Ситуацію, коли один стимул «перемагає» іншого, назвав «опосередкованою регуляцією» [9]. При цьому учень може створювати для себе допоміжні стимули як самостійно, так із допомогою вчителя [9, с. 155-156]. Ми переконані у тому, що творчо здібний учень основної та старшої школи – це часто, так званий «непосидючий» учень, і, що стосується рівня уваги як характеристики творчих здібностей, то учитель має пам'ятати, що увага учня може бути сконцентрована на чомусь іншому, що приваблює його, а не на тому, що пропонує учитель у цей момент.

Високий рівень розвитку уваги передбачає формування в учнів умінь та навичок активно слухати читання та розповідь, виділяти у почутому головне та другорядне, сортувати навчальний матеріал за ступенем ознайомлення з ним.

б. Високий рівень розвитку мислення: логічного – як здатності встановлювати закономірності (О. Любарська); асоціативного – як здатності встановлювати зв'язки між уявленнями та думками (В. Паламарчук, С. Орлов, В. Тушева); творчого – як здатності формулювати нове, ознаками якого є оригінальність (Т. Мостова, Л. Смольська); інтуїтивного – як здатності здогадуватися та передбачати (І. Волощук).

Високий рівень розвитку мислення передбачає формування в учнів основної та старшої школи умінь та навичок встановлювати причинно-наслідкові зв'язки подій; міркувати взаємозв'язними судженнями; добирати факти, які підтверджують думку; аналізувати, класифікувати, порівнювати ознаки і якості; робити висновки-узагальнення.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отож, на основі опрацьованих нами науково-педагогічних джерел розглянуто в різних аспектах поняття «творчість», «учнівська творчість», «творча особистість», «творчі здібності учнів основної та старшої школи». Виокремлено мотиви, які спонукають учнів основної та старшої школи до творчої діяльності та характерні ознаки наявності творчих здібностей в учнів (пізнавальний, творчий інтерес; емоційність; високий рівень розвитку уяви, пам'яті, уваги, мислення).

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в виокремленні та теоретичному обґрунтуванні педагогічних умов формування творчих здібностей учнів основної та старшої школи.

Список використаних джерел

1. Агапова Т. П. Формування творчої активності студентів творами живопису в навчальному процесі : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 Загальна педагогіка та історія педагогіки / Т. П. Агапова. – Харків, 1996. – 20 с.
2. Бабалова Руска. Интересът в структурата та възпитателните отношения / Р. Бабалова. – Университетско издателство «Св. Климент Охридски» : София, 2000. – 327 с.
3. Волков И. П. Много ли в школе талантов? / И. П. Волков // Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Педагогика и психология». – М. : Знание, 1989. – № 5. – 80 с.
4. Довідник з педагогіки і психології : [Навчальний посібник для викладачів, аспірантів та студентів педагогічних навчальних закладів] /

О. В. Скрипченко, Т. М. Лисянська, Л. О. Скрипченко. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – 216 с.

5. Захаренко О. А. Школа. Вчитель. Учень / О. А. Захаренко // Розумне, добре, вічне... – К. : Молодь, 1989. – 286 с.

6. Клепніков О. І., Кучерявий І. Т. Основи творчості особистості : [Навчальний посібник] / О. І. Клепніков, І. Т. Кучерявий. – К. : Вища школа, 1996. – 295 с.

7. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л. М. Проколієнко; [Упор. В. В. Андрієвська, Г. О. Балл, О. Т. Губко, О. В. Проскура]. – К. : Рад. школа, 1989. – 608 с.

8. Краткий психологический словарь / Сост. Л. А. Карпенко/ [Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – 2-е изд., расш. испр. и доп. – М. : Политиздат, 2005. – 431 с.

9. Леотьев А. Н. Развитие памяти : Экспериментальное исследование высших психических функций / А. Н. Леотьев. – М.-Л. : Пед. изд-во, 1931. – 279 с.

10. Мостова Т. І. Як відгадати генія? / Т. І. Мостова // Рідна школа. – 1992. – № 11 – 12. – С. 78 – 79.

11. Педагогический словарь-справочник : [Учебное пособие для самостоятельных работ студентов и аспирантов]. Ч. 1. / Авт.-сост. А. И. Воротникова, Т. Л. Кремнева. – Тамбов : Изд-во Тамбов. ун-та, 2000. – 51 с.

12. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра : Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 1. – С. 209 – 400.

13. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

14. Щукина Г. И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся : [Учебное пособие] / Г. И. Щукина. – М. : Педагогика, 1988. – 208 с.